

Madagaszkár: politika és irodalom a történelem árnyékában

Az Indiai-óceán – a „Déli Tenger(ek)”, ahogyan sokan kissé romantikus felhanggal nevezik – a *Földrajzi világtalasz*¹ besorolásában a tengerek és óceánok összehasonlításában közel 21%-ával a harmadik helyet foglalja el a Csendes-óceán és az Atlanti-óceán után. Nincsen rajta számottevő hasznosítható szárazföld. Történelmileg azonban nagyon mozgalmas vidék volt: arabok, európaiak, indiaiak, perzsák, indonézek hajói szeltek vizeit, majd megjelentek a polinéziaiak, malájok, egyesek szerint a Csendes-óceánról is tévedhettek ide hajósok. A szigetet végül is, ahogy a kutatások jelenlegi állapota mutatja, a polinéziaiak, a malájok és afrikai bantuk népesítették be. Bizonytalanság uralkodik azt a nézetet illetően, voltak-e a szigetnek őslakói, és ha igen, kik voltak azok. Orális hagyományok vazimbákról szólnak, akiket az ide érkezők beolvasztottak maguk közé, vagy pedig a vazimbák voltak kénytelenek elviselni a hódítók ilyen irányú törekvéseit, akik nyelvüket is átültették a szigetre. Hamarosan az európaiak – franciák és angolok – kereskedők, katonák, különböző – katolikus és protestáns – misszionáriusok próbálták megtéríteni a malgasokat, illetve oktatási és nevelési intézményeket, így templomokat létesíteni. Azonban ők sem élhettek sokáig békében: hamarosan aktív vagy passzív szereplőivé váltak ugyanezen európai nagyhatalmak gyarmatosítási politikájának, akik adázás és aljas harcot vívtak egymással a sziget és annak természeti kincseinek kiaknázásáért. Ezalatt a bennszülött lakosság királyai, királynői, miniszterelnökeik vezetésével próbálták az idegenek árnyékában kissemmizetten élni, dolgozni, egyre több irányból támadott életformájukat megőrizni, az Európából származó kultúrákat, gondolkodásmódokat elviselni, esetleg magukévá tenni, vagy éppen egymás ellen harcolni. A malgasok által tisztelt első uralkodó a merina származású Andrianampoinimerina („Az Imerina által óhajtott/kívánt herceg”) volt (uralkodott 1787-től 1810-ig), aki jelentős reformokat vezetett be a malgas társadalomban. Őt követte I. Radama (uralkodott 1810–1828-ig): legfontosabb intézkedése volt, hogy megnyitotta hazáját az idegenek – természetesen elsősorban az európaiak – előtt. I. Ranavalona királynő (uralkodott 1828-tól 1861-ig) eleinte követte I. Radama politikáját a külföldiek befogadása tekintetében, később azonban igyekezett a hagyományos szokásokat, vallást, életmódot bármi áron megőrizni, később véres, embertelen eszközökkel üldözni és irtani kezdte őket, különösen a misszionáriusokat és a keresztény hitre áttért malgasokat; mindezek alapján a „női Caligula” címet adományozták neki. II. Radama (uralkodott 1861–1863 között) újból megnyitotta az országot a külföldiek előtt, ami elősegítette a misszionáriusok visszatérését is. Meggyilkolták Rasoharina királynőt (uralkodott 1863–1868 között) szintén pártolta a külföldiek befogadását, akik közül néhányan komoly befolyást gyakoroltak rá. II. Ranavalona

¹ *Földrajzi világtalasz*, szerk. HORVÁTH János et al. (Budapest: Cartographia, 2019).

királynő (uralkodott 1868–1883 között) sokat tett a kereszténység elterjesztéséért, olyannyira, hogy miniszterelnökével felvették a protestáns vallást, ezen kívül betiltotta a bálványimádást. III. Ranavalona királynő huszonkét évesen került a trónra; ő a franciákat részesítette előnyben az angolokkal szemben, ami nem akadályozta meg az előbbieket abban, hogy – Gallieni tábornok parancsára – ne számúzzék. 1917-ben Algírban halt meg.

A sziget francia gyarmatosítása (1896) után nyílt ellenségeskedés tört ki a francia gyarmatpolitika és annak képviselői ellen. Felkelések robbantak ki, amelyeket az oda kinevezett polgári és katonai parancsnok, Gallieni tábornok a lakosság módszeres irtásával fékezett meg, különösen az addig vezető szerepet játszott merinákat akarta megtörni – ez sikerült is neki. Ő alapította meg a Malgas Akadémiát (1902). A sziget „pacifikálását” utódja, Lyautey marsall folytatta. A 20. századi klasszikus gyarmatosítás évtizedeiben erősödtek a függetlenségi mozgalmak, szakszervezetek, pártok alakultak, míg a bennszülött lakosság sorsát és mindennapi életét a szegényteljes *Code de l'indigénat* (*Bennszülött törvénykönyv*)² szabályozta megszegényítő módon. 1947-ben, máig sem teljesen tisztázott előzmények után az addigi legnagyobb felkelés tört ki (ezt nevezik „az 1947-es eseményeknek”), amelyet szintén kegyetlen megtorlás követett. A szigeten 1958-ban kikiáltották a Malgas Köztársaságot, melynek szintén több tiltakozó megmozdulással kellett szembenéznie, ráadásul egymást követték-buktatták meg az újabb és újabb kormányok. 1960-ban vált függetlenné.

Mind társadalmi, mind politikai, mind oktatási téren súlyos nehézségeket és káoszt okozott és okoz ma is az ún. *malgachisation* (kb. „malgasizálás/malgasizáció”), azaz a malgas szocializmus felépítésére épülő törekvések között a francia nyelv helyettesítése a malgas nyelvvel, valamint más jellegű franciaellenes intézkedések, mindez a zavaros 1960-as, 1970-es években. A malgas nyelv bevezetése sok nemzetközi kapcsolatot zavart meg (különösen a kultúrában), csak egy példa: az egyre több malgas nyelvű film és irodalmi alkotás megismertetése a világgal ellehetetlenedik, ugyanis vajmi kevés a világban a malgasul tudók száma.

Szerencsére a malgachisation nem tudta meg nem történné tenni annak a három malgas személynek írói, költői, politikai tevékenységét a 20. században, akik a francia nyelvet második nyelvként használták, illetve felváltva használták anyanyelvüket és a franciát. Nekik köszönhető, hogy betekinthe(t)ünk a malgas társadalom és kultúra eladdig még többé-kevésbé rejtve maradt vonásaira. E három szerzőnek egymástól teljesen eltérő módon alakult a sorsa.

² Code de l'indigénat: 1881-ben a franciák által először az algériai „bennszülött” lakosság számára létrehozott (egyébként az akkori francia törvénykezéssel élesen szemben álló) törvény, amelyet később valamennyi francia gyarmat „bennszülött” lakosságára kiterjesztettek. Gyakorlatilag a honos lakosság mindennapi életét hivatott szabályozni (gyülekezés, adó, kijárási tilalom stb.), illetve a szabályszegőket súlyos büntetéssel sújtani. Madagaszkáron 1899-ben lépett életbe, majd többször módosították. 1946-ban törölték el.

Az anyanyelv és a francia nyelv érdekes ötvözetét, az esetleges további lépéseket e téren előkészítendő, egy fiatalon meghalt malgas szerző tette meg, ő képezte a két nyelv közötti „átjárást”: Jean-Joseph Rabearivelo (1903–1937) (aki szigorúan megtiltotta, hogy nevének bármelyik tagjára ékezetet tegyenek). A francia nyelvet teljesen autodidakta módon, a szigetre telepedett vagy küldött francia barátainak és a kor kiemelkedő francia íróinak, költőinek segítségével sajátította el, de ismerete hazája nyelvét, kultúráját, hagyományait, szokásait, történelmét. A francia nyelv tudását – több más afrikai szerzőhöz hasonlóan – azért tartotta fontosnak, hogy kitörhessen szűkebb hazájából, és megismerhessék külföldön is.

Rabearivelót töredékes önéletrajzi naplójából, a *Calepins bleus*-ból³ (*Kék noteszlapok*) ismerhetjük meg, de csak az 1933-tól 1937-ig lejegyzett lapokból. Milyennek látta magát ezeken a lapokon? Szenvedélyes ópiumszívó és szerencsejátékos volt, sok házasságon kívüli szexuális kapcsolata volt, amelyek leírásában sokszor a legintimebb részletekig elmegy. Családját – főleg gyermekeit – imádta, bár nem tudta nekik, éppen a fenti okok miatt, a nyugodt életet biztosítani. Megszállottja volt a világirodalomnak, leírásaiból egyértelműen kiderül, hogy nagyszámú külföldi szerzőt ismert, közöttük olaszokat, oroszokat, spanyolokat (spanyolból fordított is), latinokat, görögöket, japánokat, angolokat, németeket – természetesen francia fordításban. Verseit, novelláit, tanulmányait francia és hova nyelven írta, illetve fordította le hol hovából franciára, hol franciáról hova nyelvre.

Figyelte az őt körülvevő bennszülött és francia társadalmat. Honfitársaiban hiányolta a műveltséget, a kulturáltságot, megvetette a felkapaszkodott entellektüeleket – aminek egyébként magát is tartja. Mind honfitársait, mind az ott élő franciákat kigúnyolja, mondván, kilencven százalékuk még egy francia ábécés-könyvet sem látott. Nem volt politikusi/politizáló alkat, mindennek ellenére kimutatja ellenszenvét mind Hitler, mind a Kommunista Párt iránt. Lapjaiban véve inkább elkötelezett jobboldalinak tűnhet – bár a politikához sohasem értett sokat. Egyértelműnek tűnik vallásellenessége, bár ezt pontosítani kell: nem a szertartások ünnepélyessége, hanem maga a vallás, konkrétan a kereszténység ellen lázad, melynek eredetét a mágiában, sőt a satanizmusban véli felfedezni. Naplójában nagyon értékes leírásokat és beszámolókat találunk a malgas folklórról: zene, szokások, ősök tisztelete, vallási szertartások, szimbolizmus stb.; az etnológusok, etnográfusok, folkloristák gazdag dokumentációra találhatnak benne.

Naplójegyzetei alapján közvetett módon bepillantást nyerhetünk irodalmi tevékenységébe, egészítsük ezt ki konkrétumokkal. Néhány verseskötetéről: a *La coupe de cendre* (*Hamvveder*) címűben⁴ azt láthatjuk, hogyan tör be a halál egy fiatal költő gondolataiba a sír, a – még el sem múlt – fiatalság emlékével a múlta, a vi-

³ Jean-Joseph RABEARIVÉLO, „Les calepins bleus”, Jean-Joseph RABEARIVÉLO, *Ceuvres complètes*, 2 t., 1:81–1067 (Paris: Centre national de la recherche scientifique – Présence Africaine Éditions, 2010).

⁴ Jean-Joseph RABEARIVÉLO, „La coupe de cendre”, Jean-Joseph RABEARIVÉLO, *Ceuvres complètes*, édition critique coordonnée par Serge MEITINGER, Liliane RAMAROSOA, Laurence INK et Claire RIFFARD, 2. t., 69–91 (Paris: Centre national de la recherche scientifique, 2012).

lágtól történő búcsúzással, az elmúlt szerelmek visszaidézésével; életét most már csak a sóhajok töltik ki és a múlt megsemmisülésének érzése. A *Le vin lourd* (*A nehéz/sűrű bor*) című kötet⁵ első költeménye Apollinaire-hez fordul: hosszas szónoklatban veti Bernandin de Saint-Pierre és Baudelaire szemére, hogy nem kóstolták meg az imerinai bort, ezt csak Jean Paulhan és Pierre Camo (a szigeten francia barátja és támogatója) tette meg. A *Presque-songes* (*Félálomban*) című verseskötetében⁶ a francia és a malgas nyelv kölcsönös, párhuzamos használatára tesz próbát, melynek lényege, hogy egyszerre írjon malgas és francia nyelven: első, és mindaddig valószínűleg egyedüli kísérlet a maga területén. A verseskötetei közül ez a leghosszabb, amit éppen e módszer alkalmazása is magyaráz, és érdekessége még, hogy szabad versformában íródott. Témája a szülőföld tájainak, növény- és állatvilágának idézése (Madagaszkáron több olyan állatfaj él, amelyek csak itt találhatóak meg), elragadtatják az égbolt fényei, a csillagok, melyek közül kedvence a Bœuf-blanc („Fehér Ökör”, a Dél Keresztje csillagkép arab nyelvű elnevezésének francia fordítása).

Két regénye az idegen – francia és angol – kultúráknak a sziget („a nagy sziget” vagy „Vörös sziget” – ez utóbbi elnevezés a talaj vörös színéből ered) lakóira, tágabb értelemben az egész malgas történelem kifordítására és meghamisítására gyakorolt hatását elemzi. A *L'aube rouge*⁷ (*Vörös hajnal*) című mű valóságos tényekre, kronológiára és szereplőkre építi cselekményét, bár egy „lírai kitérőt” is elhelyez benne, az egyik angol szereplőnek egy tizenhat éves malgas kislány iránti önmarcangoló plátói szerelmét. Az ábrázolt történelmi kor a sziget francia imperializmus általi bekebelezése, más szóval gyarmatosítása, a malgasok átmeneti győzelme fölöttük, valamint II. és III. Ranavalona királynők állásfoglalásai az új helyzettel szemben. A másik regény, a *L'interférence* (*Interferencia*) című⁸ az előző regény folytatásának tekinthető, bár a furcsa, fizikából kölcsönvett szakszó zavaró lehet. Rabearivelo itt ötvözi az egyéni tragédiát – egy, titokban a katolikus hitre tért malgas értelmiségi család menekülését I. Ranavalona uralkodása alatt (vagyis eleve halálra ítélve e kegyetlen királynő által) – a történelemmel, pontosabban Madagaszkár nem sokkal 1895 utáni történelmével, az öreg hovák merev ragaszkodását a régi szokásokhoz, azt, hogy – amint azt az egyik francia katona mondja – a malgasok gyáva nép, harc nélkül megadták magukat, pedig ő nem harc nélkül akart győzelmet. Micsoda kritika ez egy megszálló nép fiától, ráadásul katonájától. Kegyetlen gyermekek kegyetlen játéka egy szerencsétlen fekete szolgálónóval, tanúi lehetünk II. Radama király megölésének, keresztények vérszomjas kivégzésének. Ez a regény is bővelkedik folklorisztikus-etnográfiai leírásokban.

Jacques Rabemananjara (1913–2005) elkötelezett író, költő, politikus, közéleti személyiség, irodalmi lektor gazdag, mozgalmas, sokszor azonban igen nehéz,

⁵ Jean-Joseph RABEARIVELO, „Le vin lourd”, in uo., 93–127.

⁶ Jean-Joseph RABEARIVELO, „Presque – songses”, in uo., 506–622.

⁷ Jean-Joseph RABEARIVELO, „L'aube rouge”, in uo., 805–919.

⁸ Jean-Joseph RABEARIVELO, „L'interférence”, in uo., 921–1038.

megpróbáltatásokkal teli életet mondhat magáénak, amelyből az éppen csak megúszott halálos ítélet sem hiányzott. Fiatalon megismert barátja, Rabearivelo, a fentebb ismertetett szerző tragikus halála előtt őreá bízta irodalmi örökségének őrzését, kezelését. Rabemananjara hazájában volt polgármester, politikai mozgalmak és pártok vezetője, képviselő a Francia Nemzetgyűlésben, miniszter – politikai meggyőződése és tevékenysége miatt többször került összeütközésbe a francia hatóságokkal, amelyekért mind hazájából, mind Franciaországból száműzték is, sőt, amint az imént céloztunk is rá, halálra is ítélték, mely ítéletet életfogytig tartó kényszermunkára változtatták. 1956-ban szabadult, visszatért a politikai életbe, de már mint elfeledett és mellőzött ember halt meg hazájában.

Mint annyi más francia nyelvű (de természetesen nem francia) afrikai szerző, irodalmi ihlettségét a francia 17. századból, azaz a francia klasszicizmusból merítette, de a 19. századi francia romantika is ott van műveiben. Használta a szabad és a kötött versformákat – ez utóbbiak közül a szonettet –, tematizálja a szerelmet, a malgas történelmet, a folklórt, saját életének mindenki számára tanulságot és dokumentumot jelentő eseményeit. A malgas politikai irodalom legszebb, legmeggrázóbb hazafias költeménye fűződik a nevéhez. Az *Antsa (Dal)* két szempontból is érdekes vers:⁹ egyrészt a halálos ítéletét megelőző éjszakán írta (mint mondtuk, a kivégzés elmaradt), másrészt testamentumnak szánta leánya számára. A modern malgas dráma Rabemananjarának köszönheti megszületését. Három darabja a malgas történelemből meríti témáját, mindháromra jellemző az erős érzelmi töltés, néhány szereplő a szenvedélyek rabja, amely tragikus végkifejlethez is vezet. A *Les dieux malgaches*¹⁰ (*Malgas istenek*) egyrészt vallási konfliktusra, II. Radama keresztény hitre térésének politikai következményeire utal, másrészt szerelmi konfliktusra: Imerina királyaként egy idegen, jelen esetben szakalava törzsbeli leányt vesz feleségül. Ez súlyos bűn, amely szintén politikai következményekkel jár: megosztja a népet, a hagyományokhoz ragaszkodók, illetve az újat követelők táborára, ami véres leszámolásokhoz, így végül a király megöléséhez vezet. A dráma érdekessége, hogy kötött versformában írta, így bizonyítván volt francia tanáruk tévedését, mely szerint bennszülött diákjai sohasem lennének képesek a francia klasszikus hagyomány követelményeinek megfelelő drámát írni: Rabemananjara ezzel a drámájával alaposan meghazudtolta tanárát. Két másik, nagylélegzetű darabja alapvetően két témára épül: a madagaszkári történelemre és a szenvedélyekre. A *Les boutriers de l'aurore*¹¹ (*A hajnal hajósai*) szerint a szigetet egy dél-kelet Ázsiából érkező hajós nép foglalta el és népesítette be: fontos ez a megállapítás akkor, amikor csak bizonytalan forrásokra támaszkodhatunk e tény

⁹ Jacques RABEMANANJARA, „Antsa”, avant-propos par François MAURIAC, in Jacques RABEMANANJARA, *Œuvres complètes: Poésie*, 105–167 (Paris: Présence Africaine, 1978). Magyar fordítása: Jacques RABEMANANJARA, „Antsa”, ford. KUN Tibor, in KUN Tibor, „Hazatérés a szülőföldre”: *Frankofón afrikai irodalmi tanulmányok és antológia*, 492–512 (Budapest: Mundus Novus, 2015).

¹⁰ Jacques RABEMANANJARA, *Les dieux malgaches* (Paris: Présence Africaine, 1988).

¹¹ Jacques RABEMANANJARA, *Les boutriers de l'aurore* (Paris: Présence Africaine, 1957).

illetően; egyébként ő sem foglal állást, csupán megjelöl egy lehetőséget (a cselekménynek nem is ad konkrét dátumot). A darabban egy szinte freudi, de mindenestre érdekes lélektani dráma is zajlik: Ananda hercegnő depressziója, mely miatt gyermekét is elhagyja, és csak hosszú idő után, miután depressziójából felépült, tér vissza a közösségbe, és veszi vissza magához kisfiát. Harmadik drámája (*Agapes des dieux Tritriva* [*Istenek lakomája Tritriva*])¹² szintén két témára épül: egyrészt politikaira, a királyi udvaron belüli ármánykodásokra, cselszövésekre, árulásokra, melyeket nem lehet, nem „illik” kikerülni, ha az ember életben akar maradni, vagy nem akar kegyvesztett lenni – ami egyébként jelen esetben szinte egyet jelent. A másik téma, akárcsak az előző darabban, a szerelem; de itt óriási a különbség az őszinte és igaz, két fiatal között létrejött szerelem, és a közel negyvenéves, de még mindig szenvedélyes érzékiségre vágyó királynő érzelmei között. A konfliktus ennek a királynőnek a pár fiatalembere iránt táplált fékezhetetlen szerelme és a leány ellen érzett féltékenysége miatt torkollt tragédiába mindhárom személy számára: a fiatalok az őket szerelmével üldöző királynő és hívei által szított elviselhetetlen gyűlölet miatt a sziget Tritriva nevű tavába vetve magukat lesznek öngyilkosok, míg a királynő mérget vesz be, majd, mialatt a mérge hatott, a fiatalember egyik, számára már fétissé tett ruhadarabjával megfojtja magát. Tehát mindhárom dráma a főszereplők – legyen azok származása nemesi vagy népi – megrázó tragédiával végződik. Rabemananjara nem írt regényt.

Ha Flavien Ranaivót (Madagaszkár, 1914 – Franciaország, 1999) a három, ma már klasszikusnak számító francia nyelvű malgas szerző közül utoljára említjük, az nem munkásságának lebecsülését jelenti, hanem hogy kevés irodalmi művet hagyott hátra. Volt tanár, dolgozott folyóiratoknál, az Unescónál képviselte a madagaszkári bizottságot, hazájában közigazgatási posztokat töltött be, a francia Becsületrend Lovagja, a párizsi székhelyű Académie des sciences d’outre-mer (Tengerentúli tudományok akadémiaja) tagja. Költő volt, a malgas hagyományos irodalom ismerője, művelője és terjesztője, értékes tanulmányt szentelt ennek a kultúrának, versei is ebben a hagyományban születtek, témái a szerelem, a hétköznapi életképek, a malgas heny-teny és kabaryk – ezek a kimondottan malgas népi irodalmi formák – az ő tolmácsolásában is megjelentek. Verseskötetei: *L’Ombre et le vent*¹³ (*Az árnyék és a szél*), *Mes chansons de toujours*¹⁴ (*Örök dalaïm*), *Le retour au bercail*¹⁵ (*Hazatérés a szülői házba*). A verssorok rövidek, gyakori formai megoldása a szavak közé tett kötőjel. Hangulatuk hol szomorkás, hol vidáman tréfálkozó, gyakran a legbelső érzelmeit, a természet csodálatát tükrözik – szóval azt mondánánk, romantikus-lírai poéta. Egyik leghosszabb költeménye az ugyancsak a mal-

¹² Jacques RABEMANANJARA, *Agapes des dieux Tritriva* (Paris: Présence Africaine, 1962).

¹³ Flavien RANAIVO, „L’ombre et le vent”, in *Flavien Ranaivo*, comm. Jean VALETTE, Littérature malgache 2, 9–20 (Paris: Fernand Nathan éditeur, 1968).

¹⁴ Flavien RANAIVO, „Mes chansons de toujours”, in *uo.*, 21–37.

¹⁵ Flavien RANAIVO, „Le retour au bercail”, in *uo.*, 38–57.

gas népi irodalomban is létező közmondásokra, intésekre épül, de fordított franciára malgas népmesét is. Itt meg kell jegyeznünk, hogy többekben fölmerült a gyanú, vajon minden, neki tanúsított vers nem csupán és kizárólag fordítás-e malgas nyelvből. Eddig ezt még nem bizonyították, de talán nem is érdemes vitát nyitni fölötte!...

Az „új” francia nyelvű malgas irodalomban nők is megjelentek, bár nem annyira ismertek még, mint a fenti három szerző. Különösen gazdag irodalmi tevékenysége az 1948-ban született Michèle Rakotosonnak van, újságíró, regények és drámák szerzője. Madagaszkári irodalomtanári pályáját politikai okok miatt abba kellett hagynia, ekkor Párizsba költözött, ahol a francia rádiónál lett újságíró, majd irodalmi pályázatokkal foglalkozott. Francia, amerikai, német ösztöndíjak nyertese, majd 2012-ben az Académie Française à Grande médaille de la Francophonie-val tüntették ki életművéért. A malgas történelem, természet és folklór eme kiváló ismerőjének regénye, a *Le bain des reliques*¹⁶ (magyar fordítása nehézkes, körülbelül: *Relikviák mosdatása*) egy nagy ünnepet idéz fel Nyugat-Madagaszkár vidékéről, amikor is egy vallási szertartás során kiássák a régmúlt uralkodók porhüvelyeit és – „második temetésként” – megmosdatják azokat a Tsibihirina nevű folyóban. Egyéni tragédiákat is feldolgoz, érinti a sziget faji és társadalmi problémáit. 2008-ban visszatért Madagaszkárra, ahol politikai és kulturális tevékenységet egyaránt folytat.

¹⁶ Michèle RAKOTOSON, „Le bain des reliques”, in *Océan Indien: Madagascar – La Réunion – Maurice*, éd. Serge MEITINGER et Jean-Claude CARPANIN MARIMOUTOU, 323–411 (Paris, Éditions Omnibus, 1998).